

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΠΕΘΑΝΕ Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΥΚΑΣ κι άφησε τη γυναίκα του αυγούστα με τρία ανήλικα συμβασιλείς. Εκείνα τα χρόνια που σταυρωνόταν η Μικρασία και θα τη χάναμε για πάντα, οι Δούκες με τους γραφιάδες τους στη Βασιλεύουσα και το βρεφοκομείο του παλατιού ρήμαζαν και μοιράζονταν ό,τι απέμενε. Κι όταν παρουσιάστηκε ο Καππαδόκης Ρωμανός ο Διογένης, οι Δούκες πάλι με τον Ψελλό θα του 'σκαβαν τον λάκκο. Για να χορτάσουν των Κωνσταντινουπολιτών την απληστία με τα κρασοπουλεία και τους πορνοβοσκούς, για τους μικρούς και για τους μαγαζάτορες, για τον λαό, μα ο λαός δερνόταν. Λαός σ' Ανατολή και Δύση ήταν οι πληθυσμοί που μαστίζονταν από την απληστία των Δυνατών και από τους φορομπήχτες.

Έρχεται τότε από τη Βουλγαρία ο στρατηγός Ρωμανός ο Διογένης. Χριστούγεννα μπήκε στην Πόλη, ημέρα της Περιτομής παντρεύτηκε τη χήρα Ευδοκία, άνοιξη ξεκινούσε για τον πόλεμο. Σκύθες, Τούρκοι, Νορμάνοι, Φράγκοι, να ο στρατός μας. Μισθοφόροι μουλωχτοί, αχόρταγοι. Πόσος ήμουν τότε; Δεκατριών, δεκατεσσάρων; Με τον Αλέξιο, της λατρείας μου το αντικείμενο. Έτοιμοι, αν και αμούστακοι, να καταταγούμε στον στρατό του βασιλιά. Τραγουδούμε και πολεμούμε· ο σταυρός θα νικήσει! Για την πατρίδα, λέγαμε, και βουρκώναμε. Μας έτρωγε

η λαχτάρα να καθαρίσουμε από τους αλλόθρησκους τα χώματά μας.

Τότε πρωτόγραψε και πατριωτικά ποιήματα ο Αλέξιος. Ήξερε πώς να αγγίζει την καρδιά μας, πώς να μας ενθαρρύνει και πώς να ενισχύει την ανδρεία μας. Είχε μαζί του πάντα ένα βιβλιαράκι με οδηγίες. Έχω τη γνώμη ότι μ' αυτό ασκήθηκε κρυφά στη ρητορεία. Το είχε αποστηθίσει και μπορούσε να σου φουντώσει την ψυχή πριν απ' τη μάχη. Ορμούσες τότε στον εχθρό, κι ήξερες ότι πολεμάς για τον Θεό και για τους συντρόφους σου, τη μάνα που σε γέννησε και το δικαίωμά σου να ζήσεις ελεύθερος χριστιανός.

Ο Διογένης θα αιχμαλωτιστεί Αύγουστο μήνα, κοντά στη λίμνη Βαν, στην Αρμενία. Το άνθος της Ρωμανίας έπεσε και πατήθηκε, ενόσω ακόμη παραπατούσαν από το μεθύσι του τρύγου στα περίχωρα της Πόλης. Θ' ακούμε λίμνη Βαν και θα σκεφτόμαστε την προσφυγιά, το χάος, την αρχή ενός τέλους που δεν θ' αργήσει. Αλλά ξεχνούμε οι άνθρωποι: είναι η ζωή που μας κινεί; η μαύρη τύφλα μας; Ήμαστε νέοι τότε. Ο Αλπαρσλάν, ο αλλόθρησκος, σεβάστηκε τον Διογένη και τον συμπόνεσε. Δούκες θα τον τυφλώσουν και θα τον ταπεινώσουν. Κι είπαν ότι ο Διογένης νικήθηκε, γιατί τον πρόδωσε ο Ανδρόνικος Δούκας, ο πατέρας της γιαγιάς σου.

Γραμμένο της Ευδοκίας να χηρεύει. Έπειτα από τον διασυρμό του Διογένη, ανέβηκε στον θρόνο ο γιος της ο Μιχαήλ. Αμέσως την απομόνωσε σε μοναστήρι. Λίγο αργότερα, απομάκρυνε κακήν κακώς και τους αφοσιωμένους συμπαραστάτες του, τον καίσαρα Ιωάννη Δούκα, αδελφό του πατέρα του, και τον αγαπημένο του δάσκαλο Μιχαήλ Ψελλό, για να εκτινάξει στα ψηλά έναν κοινό θνητό απ' την Παφλαγονία, τον εκτομία Νικηφορίτζη.

Εκείνα τα δύσκολα χρόνια κατατάχτηκε ο Αλέξιος

στον στρατό, κι εγώ αχώριστος, ο ιχνευτής του. Ήταν τα χρόνια της μεγάλης ταραχής, απανταχού στασιαστές, καίσαρες και συμβασιλείς. Είχε γεμίσει η ρωμαϊκή επικράτεια μνηστήρες του θρόνου. Ακούγαμε να τον περιγράφουν, χρυσά πλατανόφυλλα και χρυσά ζώα τον στόλιζαν. Έβλεπα καμιά φορά στα λαμπερά μάτια του Αλέξιου τον πόθο, αλλά ποτέ δεν βιάστηκε το χάρισμά του. Μεθοδικός, συγκρατημένος, εφευρετικός· αν και έφηβος, θριάμβευσε στην Αμάσεια. Η Προς Αμασειούς ομιλία του, μνημείο ρητορείας· άκουγα μορφωμένους να τον παρομοιάζουν με τον ρήτορα Δημοσθένη. Ήταν τότε που εξουδετέρωσε τον αποστάτη Ουρσέλιο, επιτυγχάνοντας σε όσα είχε παταγωδώς αποτύχει ο πολύπειρος Βοτανειάτης, ξακουστός πολεμιστής στα νιάτα του.

Την ίδια εποχή ο Σέρβος Βοδίνος, σε σύμπραξη με τους Βουλγάρους, είχε ανακηρυχθεί τσάρος, είχε καταλάβει τη Ναϊσό και τα Σκόπια και προχωρούσε ακάθεκτος για την Αχρίδα και την Καστοριά. Έστειλαν εναντίον του τον Δαμιανό Δαλασσηνό χωρίς αποτέλεσμα. Έσπευσε τότε ο Νικηφόρος Βρυέννιος ο πρεσβύτερος, με ισχυρή στρατιά. Όχι μόνο διέλυσε τα εχθρικά στρατεύματα, αλλά και αιχμαλώτισε τον Βοδίνο. Θα μπορούσε να συνεχίσει τον αγώνα του για να εκκαθαρίσει τις βορειοδυτικές επαρχίες μας και να επιβάλει την τάξη, οι μυστικοσύμβουλοι όμως του αυτοκράτορα τον καθήλωσαν, με ρητές οδηγίες, δούκα στο Δυρράχιο. Κι ενώ ο Βοδίνος, που κατάφερε να δραπετεύσει, επέστρεψε στη Διόκλεια και αναγορεύτηκε βασιλιάς, οι γραφιάδες στην Πόλη κρατούσαν περιφρονημένους τον Ιωάννη Βρυέννιο, αδελφό του Νικηφόρου, και τον Βασιλάκιο. Με την κατηγορία ότι οι γενναιότατοι αυτοί πολεμιστές είχαν ανδραγαθήσει στο πλευρό του Ρωμανού Διογένη, τους ανάγκαζαν να βαρυγκομούν και να σαπίζουν στην Πόλη, αφήνοντας στο

χάος Θράκη και Μακεδονία. Και οι Τούρκοι από δίπλα, πότε με τον έναν αποστάτη, πότε με τον άλλο, στάθμιζαν κατά τα συμφέροντά τους. Διότι μωραίνει Κύριος ον βούλεται απολέσαι, και είχαν παντελώς απολέσει τα μυαλά τους οι δικοί μας, συγχέοντας τον πατριωτισμό με τη μωροφιλοδοξία.

Ανερχόταν κι έλαμπε ο Αλέξιος την εποχή που ξεριζώνονταν οι λαοί της Μικρασίας. Το τάγμα των Αθανάτων δεν ήταν παρά η σκιά των επίλεκτων του δοξασμένου Τσιμισκή. Στρατιά τώρα κουρελήδων από Μικρασιάτες πρόσφυγες, για ένα πιάτο φαΐ, κάπου να γείρουν το κεφάλι τους οι δύστυχοι. Κι έπεσε θανατικό στην Πόλη, τους θέριζε. Ο Θεός τιμωρούσε. Η Βάρη και το Πάνορμο είχαν χαθεί για μας· δεν ήταν να απορείς, λοιπόν, που ήθελαν οι στρατιωτικοί να ανεβούν στον θρόνο, να δώσουν τέλος στη βασιλεία των καλαμαράδων. Όλοι για το κοινό συμφέρον και για το δικό τους όνειρο της πορφύρας. Η μία στάση τότε μετά την άλλη. Μέσα σε δυο χρόνια στασίασαν δυο Νικηφόροι. Ο παραγκωνισμένος στο Δυρράχιο Βρυέννιος και ο Βοτανειάτης από το Χώμα της Φρυγίας.

Πρώτος κατέφτασε στη Βασιλεύουσα ο Βοτανειάτης. Έσπευσε να παντρευτεί τη γυναίκα του καθαιρεμένου Μιχαήλ, την Αλανή Μαρία, εκπάγλου καλλονής, καθώς άκουγα από χρόνια να λένε. Σε όλη μου τη ζωή να την υπηρετώ, να της στρώνω ροδοπέταλα· μου είχε εξομολογηθεί ο Αλέξιος, κι ας ήταν μόλις αρραβωνιασμένος με την Ειρήνη Δούκαινα. Ο Βοτανειάτης τον προχείρισε δομέστικο των σχολών και τον έστειλε αμέσως εναντίον του Βρυέννιου.

Στρατοπεδεύσαμε στη Σηλυβρία. Ο αποστάτης με τον έμπειρο στρατό του μας περίμενε παρακεί, σ' ένα αρχαίο υδραγωγείο. Λαοφίλητος, απ' όπου περνούσε τον ζητωκραύγαζαν· ήταν ανέκαθεν αγαπητοί στα μέρη τους οι Βρυέννιοι, ακόμη και σήμερα στην Ορεστιάδα υπερηφα-

νεύονται γι' αυτή την οικογένεια. Τότε λοιπόν, βρεθήκαμε αντιμέτωποι με τα ασυγκράτητα στρατεύματα του Βρυέννιου. Μόλις είχαν βάλει φωτιά στον Φούνδακα του Νικηφορίτζη, τη μεγάλη αποθήκη σίτου στη Ραιδεστό. Καταστροφές με ανυπολόγιστες ζημιές. Ο Αλέξιος κοίταζε βουρκωμένος. Εκεί μπορούν να φτάσουν οι Δυνατοί, μου είπε. Μας τυφλώνουν τα μίση και οι φιλοδοξίες, όλοι μας αναμορφωτές αλλά κοντόφθαλμοι, κι όλοι μας από την αγωνία για την πατρίδα που βουλιάζει. Για τα χαμένα εδάφη μας.

Ποιος ήταν τότε ο Αλέξιος; Ένα αρχοντόπουλο του Πόντου· δοξασμένοι οι Κομνηνοί, αλλά ποτέ δεν είχαν πλούτη ή δύναμη σαν άλλες οικογένειες, ας είχαν ανεβεί και στον θρόνο. Ο Αλέξιος θα άνοιγε μόνος τον δρόμο του. Στα πρώτα του βήματα τότε, με ελάχιστους νεοσύλλεκτους Αθανάτους, μετρημένους στρατιώτες από τη Φρυγία και λίγους Φράγκους μισθοφόρους. Και όμως, πέτυχε να αιχμαλωτίσει τον αδάμαστο Βρυέννιο. Τον παρέδωσε αβλαβή, έξω από την Πόλη, στον αιμοβόρο Βορίλο και παρευθύς κινήσαμε, με εντολή του αυτοκράτορα, εναντίον ενός άλλου αποστάτη, του Βασιλάκιου. Στη θέση του Βρυέννιου δούκας στο Δυρράχιο, ακολουθώντας τα χνάρια του προκατόχου του, είχε φτάσει στη Θεσσαλονίκη, διεκδικώντας κι αυτός τον θρόνο. Όλοι εκείνα τα χρόνια ήταν αποστάτες. Και συνωμότες και δολοπλόκοι· ο ένας όμως θα επικρατούσε για να επιβάλει τον νόμο και την τάξη, ο Αλέξιος, ο παππούς σου.

Τι άφησαν πίσω τους οι δοξασμένοι Μακεδόνες; Είχαν προγόνους, λέει, τους Βαγρατίδες της Αρμενίας. Και οι Βαγρατίδες ήταν, λέει, απόγονοι του Δαβίδ και της Βησθαβεέ, και η Θεοτόκος, Θεός φυλάξει, ήταν εξαδέλφη τους. Έτη πολλά, με αυτά τα βλάσφημα τρεφόταν ο όχλος της Βασιλεύουσας. Αλλά εδώ όλα πληρώνονται, έλεγε η μάνα μου. Να είσαι δούλος και να σφαντάζεις βαθύπλου-

τος με της αγαπητικιάς σου, της χήρας Δανηλίδας από την Πάτρα, το χρυσάφι, και να θαμπώσεις με το ωραίο σου παράστημα τον αυτοκράτορα, να γίνεις παρακοιμώμενος, κι ύστερα, συνωμοτώντας με την παλλακίδα του, να τον σφάζεις και να ανεβείς εσύ στον θρόνο· όποιος κι αν είσαι, ο αξιότερος επί της γης, θά 'ρθει καιρός που θα τιμωρηθείς, θα κακοθανατίσεις. Απόδειξέ το, γενάρχα των Μακεδόνων, ότι ο Λέων ο Σοφός που σε διαδέχτηκε ήταν δικός σου γιος, κι όχι του αυτοκράτορα που έσφαξες και είπες Μέθυσο για να ελαφρύνεις τη θέση σου.

Τι άφησε πίσω του ο τρισένδοξος Βουλγαροκτόνος, ο άκκληρος; Έναν καλοφαγά αδελφό με τις τρεις ανίκανες θυγατέρες του, και μια πρωτεύουσα να καθρεφτίζεται αυτάρεσκα στον Βόσπορο. Άφησε πλούτη αμύθητα, πετράδια και χρυσάφι, να τα διαμοιράζονται κατά την όρεξή τους ανισόρροποι. Πέθανε κάποτε ο κοιλαράς, ανέβηκε στον θρόνο η θυγατέρα του η Ζωή κι άρχισαν να ανεβοκατεβαίνουν οι παραλυμένοι σύζυγοι σ' έναν θρόνο που θα αράχνιαζε. Για μια δυναστεία χωρίς απογόνους κατρακυλήσαμε, μέσα σε πενήντα χρόνια, ζωσμένοι από Ανατολή και Δύση.

Κονταροχτυπιούνταν στις κλεισούρες της Μικρασίας ληστές, Τούρκοι, αποστάτες και αιρετικοί με τον ρωμαϊκό μισθοφορικό στρατό. Την ίδια εποχή, οι Βλαχοπούλες στη Μακεδονία είχαν αποτρελάνει τους μοναχούς του Αγίου Όρους· είχε γεμίσει, λένε, νόθα ο Άθως. Δες τα όλα σαν ένα. Και τον Χριστόδουλο, Μικρασιάτη πρόσφυγα στην Πάτμο, να γκρεμίζει τον ναό της Άρτεμης στην κορφή του βουνού. Επάνω στα χαλάσματα θα υψωθεί το μοναστήρι του Ιωάννη του Παρθένου. Με ειδικό διάταγμα του Αλέξιου του Πρώτου του Κομνηνού.

ΣΩΡΟΙ ΦΤΩΧΩΝ ΣΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΛΟΥΤΡΑ, απόκληροι στων μοναστηριών τα προαύλια, χειμώνας αλησμόνητος μες στην αβεβαιότητα, δεν ξέραμε πώς θα ξημερωθούμε. Η τύφλωση του Βρυέννιου μας είχε γίνει επιάλλητη. Συχνά διέκοπταν τον ύπνο μας ουρλιαχτά, σαν να 'χε γεμίσει λύκους η Πόλη τη νύχτα. Ο Αλέξιος και ο αδελφός του ο Ισαάκιος επεδίωκαν πάση θυσία την εύνοια του Βοτανειάτη, πήγαιναν στο παλάτι του, τον προσκυνούσαν, τον παρηγορούσαν, έτρωγαν μαζί του. Μόλις σουρούπωνε και τότε. Σε λίγο θα φωτίζονταν τα καταστήματα στη Μέση Οδό. Περίμεναν, όπως και πάντα, την ώρα τους οι ληστές για να κυριαρχήσουν στα σκοτεινά και στα απόμερα στενά. Ο Ισαάκιος και ο Αλέξιος έβγαιναν αργοπορημένοι από το παλάτι. Ο παγωμένος αέρας από τις στέπες τούς χτυπούσε, είχαν τυλιχτεί στους μάλλινους μανδύες τους και κάλπαζαν.

Φωνές και χλιμιντρίσματα με τις καμπάνες του εσπερινού. Τα χελάνδια κατάφορτα στη σκάλα των Βενετών· αλλόγλωσσοι, νάνοι, ιερόδουλες, άμαξες παραστρατημένων αρχόντων, μυρωδιές, τραγούδια, μεθυσμένοι· ίσως να μην υπάρχει πουθενά αλλού στην οικουμένη σωματείο απατεώνων τόσο καλά οργανωμένο, με μαΐστορες και πρωτομαΐστορες. Είσαι μικρός ακόμη και δεν περπάτησες ποτέ σου με τα αποβράσματα· ψωμοζήτες μέθυσοι, περσικάριοι κακούργοι, λωποδύτες αδίστακτοι. Αν μπορούσες να τα δεις αλλιώς ετούτα τα σερνάμενα, τα εξαθλιωμένα πλάσματα, μπορεί και να 'λεγες ότι με τον άγιο Ιωάννη τον Ελεήμονα μπροστάρη αποτελούν από καταβολής το θαυματουργόν άλας της Πόλης.

Έχεις ακούσει για το αλάτι του αγίου Θωμά, που θεραπεύει τους πονοκεφάλους και καθαρίζει τα νεφρά; Υπάρχει και το άλλο, του αγίου Γρηγορίου, για την ποδάγρα, τη φαλάκρα, τον βήχα· κι ένα άλλο που διαλύει

τη μέθη και διευκολύνει τη χώνεψη. Τόλμησα μια φορά να ειρωνευτώ την προγιαγιά σου τη Δαλασσηγή, που μας προμήθευε δεκάδες σακουλάκια με αλάτια όποτε ξεκινούσαμε για πόλεμο· άρπαξε, Θεός σχωρέσ' την, ένα κούτσουρο απ' τον σωρό και μου το πέταξε στην κεφαλή. Παρά τρίχα γλίτωσα.

Εκείνο το σούρουπο, λοιπόν, κάλπαζαν για να φτάσουν όσο πιο γρήγορα στο αρχοντικό τους, προτού να γεμίσει η Πόλη λωποδύτες. Ήξεραν ότι ο Βορίλος και ο Γερμανός, οι αιμοβόροι του Βοτανειάτη, παραμόνευαν. Μπορεί κι εκεί, στη μέση του δρόμου, να τους σκότωναν, θύματα τάχαμου της νύχτας που κουκουλώνει όλα τα κακά. Αν και στο φως της ημέρας γίνονται τα ανοσιότερα εγκλήματα, τη σκοτεινιά της νύχτας πάντα όλοι τη φοβούνται πιο πολύ.

Άπειρες φορές άκουσα το περιστατικό. Προπορευόταν ο Ισαάκιος· ποιος θα μπορούσε να το φανταστεί ότι τα δυο αδέρφια, καλπάζοντας εκείνο το βραδάκι, άνοιγαν μακρύ, με βάγια και μύρτα στρωμένο τον δρόμο τους; Ο Αλέξιος θυμόταν στίχους του από ένα παλιό ποίημα:

*Κάλλια να δώσεις ολιγόν και μετά προθυμίας
παρά να δώσεις το πολύ και να τους ονειδίσεις.*

Άλλη ώρα θα σταματούσε να ελεήσει τους ρακένδυτους που ξεροστάλιαζαν στο ημίφως. Κι εκεί, στου Καρπιανού, είδε εμπρός του σαν οπτασία ξαφνικά άγιον εξ ουρανών, γέροντα πεζοπόρο. Τον άρπαξε από την κνήμη, τον ανάγκασε να σκύψει προς το μέρος του και του ψιθύρισε στο αυτί: *έντειναι και κατευοδού και βασίλευε, ένεκεν αληθείας και πραότητος και δικαιοσύνης, αυτοκράτορ Αλέξιε*. Αμέσως χάθηκε από τα μάτια του. Έμεινε για μια στιγμή ο Αλέξιος με την ανάσα και το άγγιγμα του αγίου. Έτρεξε έπειτα να τον προλάβει, χώθηκε

στα στενά. Άφαντος ο ασπρομάλλης γέροντας, λες κι είχαν ανοίξει οι ουρανοί για να τον ξαναπάρουν.

Γύρισε πίσω ο Ισαάκιος ανήσυχος. Ποιος ήταν; Τι σου είπε; Τι ήθελε; Άρα δεν ήταν όραμα, ψιθύρισε ο Αλέξιος, τον είδες και εσύ, δεν τρελάθηκα. Ο Ισαάκιος ζητούσε επίμονα να μάθει τι ακριβώς του είπε ο γέροντας, ο Αλέξιος δίσταζε. Όσο κι αν ήταν ο αγαπημένος αδελφός του, φοβόταν μήπως του προξενήσει ζήλια ή και σαρκασμό. Μα ήταν τόση η επιμονή και η αγωνία του Ισαάκιου, ώστε ο Αλέξιος υποχώρησε. Ο Ισαάκιος τον φίλησε. Πάντοτε πίστευα ότι είσαι ο προορισμένος, αδελφέ μου, θα είμαι στο πλευρό σου.

Εκεί, με τις καμπάνες των εκκλησιών. Έκοβε παραπέρα ένας ληστής το δάχτυλο μιας γυναίκας, για να της αρπάξει το δαχτυλίδι που δεν έβγαινε. Άκουσαν το ουρλιαχτό της. Βιάσου, του είπε ο Ισαάκιος, δεν ξέρεις. Μα ο Αλέξιος ξεπέζεψε κι έτρεξε στη γυναίκα. Τη σήκωσε, της τύλιξε το χέρι με το μαντίλι του, την κάθισε στη σέλα του αλόγου του και φύγαν. Την έλεγαν Θεοδοσία· η ψυχοπαίδα και το αποκούμπι της Δαλασσηνής στα χρόνια που θα έρχονταν.

Σου έχει τύχει να ονειρεύεσαι τοπία από παλιά σου όνειρα; Σπίτι ευάνεμο και ευήλιο σε ακροθαλασσιά, γωνιακό, δίπατο· εδώ θα βάλω το κρεβάτι μου, να λες, εδώ το τραπέζι· ψηλά παράθυρα που χάσκουνε, γδαρμένοι τοίχοι, και να σχεδιάζεις στον ύπνο σου την ανακαίνισή του· γεμάτα πάγκους τα δωμάτια όπου μισοκρύβεται ο καταπατητής, να σκέφτεσαι ότι θα πρέπει να του υποδείξεις διακριτικά την αποχώρησή του και να το ξέρεις ότι δεν θα φύγει, σε άλλο σου όνειρο μάλιστα είχαν προκληθεί επεισόδια εξαιτίας της αδιαλλαξίας του, κι είχες ιδρώσει κονταρομαχώντας στο κενό, θάλασσα βρομισμένη, χωράφια ακαλλιέργητα, αμπέλια ρημαγμένα, κι εκεί

που πίστευες ότι τον νίκησες και στεγάστηκες στο πιο όμορφο και αριστοκρατικό σημείο της Πόλης, να βρίσκεσαι μέσα στον βούρκο, βδέλλες να σέρνονται στα πόδια σου και να μην ξυπνάς.

Σε όλη του τη ζωή θα 'μενε ο Αλέξιος με την απορία και το δέος. Παραμονές ανόδου του στον θρόνο, νύχτες άγρυπνος. Με το χλιμίντρισμα του Σγουρίτζη στο σκοτάδι. Θυμήσου τα τρεχάματα, τις θάλασσες από τη Σινώπη ως την Ηράκλεια· καλπάζαμε και βουτούσαμε στο νερό με τ' άλογα κι αφήναμε, καλέ μου σύντροφε, τα ίχνη μας στην άμμο. Και τώρα να, εδώ ξεπαγιασμένοι. Καλύτερα οι κόρακες, μονολογούσε, παρά οι κόλακες· οι κόρακες σε τρώνε πεθαμένο αλλά οι κόλακες σε τρώνε ζωντανό. Σ' αυτόν είχαν εναποθέσει τις φιλοδοξίες τους, Δούκες και Κομνηνοί απ' αυτόν περίμεναν. Αν δεν ορφάνευε τόσο μικρός, δεν θα 'ταν ο Αλέξιος του θρόνου. Χρόνια στο πένθος, αμίλητος και αγέλαστος, να πολεμά με τις σκιές. Δεν έζησε τις χαρές σας, τα κυνήγια του πατέρα σου, τα ξεφαντώματα. Άνοιξε μόνος του τον δρόμο. Της κόκκινης τριανταφυλλιάς τα κόκκινα πέταλα στ' αεράκι, τα κόκκινα χείλη, με την πορφύρα στην ψυχή του και με τον έρωτα, των γονιών του το πάθος και το πένθος.

Ἡ ΜΑΝΑ ΜΟΥ ΤΟΝ ΘΗΛΑΣΕ και μας είπαν ομογάλακτους. Χρόνια στους αργαλειούς της Δαλασσηνής, την πάντρεψαν μ' έναν Σαρακηνό, αιχμάλωτο του Ιωάννη Κομνηνού· ήταν γενναίος πολεμιστής ο συνονόματος του πατέρα σου, πονετικός δεσπότης. Ο δικός μου πατέρας αλλαξοπίστησε από το σέβας του στον σιδηρόφρακτο χριστιανό. Κι εγώ μεγάλωσα στα χώματα των προγόνων σου. Η ευσεβής μητέρα μου με κατηχούσε: *Θεόν φοβού, τον βασιλέα τίμα, γονεῖς σέβου*. Έμαθα να γράφω και να διαβάζω, δεν ήμουν τόσο έξυπνος, σαν τον Ψελλό, να αποστηθίσω δώδεκα χρόνων την *Ιλιάδα*, αλλού ήταν η κλίση μου. Κρυφή και ασυναγώνιστη δύναμη του στρατού σου να είναι πάντοτε οι άξιοι και οι αφοσιωμένοι ιχνηυτές. Αυτοί θα σε οδηγούν, όπως κι εγώ οδήγησα τον παππού σου και τον προστάτεψα από των εχθρών του τα φονικά σπαθιά. Μεγάλωνε τρίτος στο κάστρο της Κασταμονής. Ένα χρόνο μετά τη γέννησή του, ο αδελφός του πατέρα του, ο Ισαάκιος Κομνηνός, ανέβηκε στον θρόνο. Δεν είχε καλομιλήσει ο Αλέξιος, και παραιτήθηκε. Από παιδί άκουγε να λένε για το δράμα και τις κακοτυχίες του αυτοκράτορα θείου του.

Όσο και να γυρίσει ο νους μου στα παλιά, με τους Βίους Αγίων θυμάμαι τη Δαλασσηνή να διατάζει τις δούλες. Όλους μάς διέταξε. Μας είχε στη σειρά, υπάκουους. Ο Ιωάννης Κομνηνός, ο προπάππος σου, ένας ερωτευμένος, μακριά από των βασιλέων τις αγρύπνιες, στου Πόντου τα περιβόλια. Ύστερα πέθανε και μαύρισε η Δαλασσηνή. Αυτή θα κρατούσε τη σημαία σας. Όρκιζε τους γιους της: θα καταφέρετε όσα δεν μπόρεσε ο αδελφός του πατέρα σας κι όσα δεν θέλησε ο πατέρας σας, εσείς θα ταπεινώσετε τους Δούκες. Μα ο Αλέξιος δεν θα την άφηγε να τον διαποτίσει. Αργά, με τον δικό του τρόπο θα προχωρούσε. Έζησε και απόλαυσε η Δαλασσηνή· αυγούστα στη Βασιλεύουσα πήρε

εκδίκηση. Ποια εκδίκηση; Ούτε ο ανδράδελφός της ούτε ο φίλος του, ο Κωνσταντίνος Δούκας, μπόρεσαν· δεν ήταν οι εκ Θεού. Έπρεπε να μεγαλώσει ο Αλέξιος.

Μάρτυς μου όμως ο Πανύψιστος, αν ήξερε ως ποιο σημείο είχε ξεπέσει η αυτοκρατορία, τότε που είχαμε στρατοπεδεύσει στα Σχιζά της Θράκης, αποστάτες κι εμείς. Δεν φανταζόταν ότι τα πορφυρά πέδιλα θα είναι το φαρμακερό πουκάμισο. Αλλά δεν ήταν ημίθεος να αναληφθεί. Ούτε η Άννα, η σοφή και ισχυρογνώμων, μπόρεσε ποτέ να καταλάβει, ας οδυρόταν στο προσκεφάλι του. Ξεψύχησε ο Αλέξιος ολομόναχος σ' ένα ξυλοκρέβατο στα Μάγγανα, στο έλεος των γιατρών που τον τριγύριζαν, ούτε τον νεκροστόλισαν ούτε τον έκλαψαν, μ' ένα σκουφάκι μόνον κόκκινο στην κεφαλή του.

Είχα περάσει να τον δω, αρχές Αυγούστου. Ανέβαινα τις σκάλες και αγκομαχούσα. Αφότου είχε πέσει κατάκοιτος, βάρυνε και για μένα ο αέρας. Ανέβαινα κατάιδρωμένος τις σκάλες και μου φάνηκε πως τον είδα να προπορεύεται. Γύρισε και μου γέλασε: πηγαίνω στη Μαρία. Έκλεισα τρομαγμένος τα μάτια. Ζούσε, κι εγώ παράδερνα με τη σκιά του; Θυμήθηκα τα νιάτα μας. Είχε κινήσει καταχείμωνο από το Μέγα Παλάτιον για το ανάκτορο των Μαγγάνων, κι εγώ είχα ορμήσει να τον συγκρατήσω. Θα καταστραφείς, του φώναζα, σκέψου τους κόπους σου, μην τα γκρεμίσεις όλα, συγκρατήσου. Ένατο χρόνο της βασιλείας του, γονατισμένος στα πόδια μου, να κλαίει με αναφιλητά. Του έδωσα έναν μπάτσο, συνήλθε και πήραμε τον δρόμο της επιστροφής. Δέκα μέρες είχαμε να μου μιλήσει, κι εκείνον τον μπάτσο ποτέ δεν τον λησμόνησε. Όποτε έβλεπα το βλέμμα του καρφωμένο απάνω μου, να με κοιτάζει με σφιγμένα χείλη, καταλάβαινα.

Ιδέαν δεν έχεις εσύ, μικρό παιδί, για το τέλος του πόνου. Βλέπει και ξαναβλέπει ο ετοιμοθάνατος τη ζωή του.

εκδίκηση. Ποια εκδίκηση; Ούτε ο ανδράδελφός της ούτε ο φίλος του, ο Κωνσταντίνος Δούκας, μπόρεσαν· δεν ήταν οι εκ Θεού. Έπρεπε να μεγαλώσει ο Αλέξιος.

Μάρτυς μου όμως ο Πανύψιστος, αν ήξερε ως ποιο σημείο είχε ξεπέσει η αυτοκρατορία, τότε που είχαμε στρατοπεδεύσει στα Σχιζά της Θράκης, αποστάτες κι εμείς. Δεν φανταζόταν ότι τα πορφυρά πέδιλα θα είναι το φαρμακερό πουκάμισο. Αλλά δεν ήταν ημίθεος να αναληφθεί. Ούτε η Άννα, η σοφή και ισχυρογνώμων, μπόρεσε ποτέ να καταλάβει, ας οδυρόταν στο προσκεφάλι του. Ξεψύχησε ο Αλέξιος ολομόναχος σ' ένα ξυλοκρέβατο στα Μάγγανα, στο έλεος των γιατρών που τον τριγύριζαν, ούτε τον νεκροστόλισαν ούτε τον έκλαψαν, μ' ένα σκουφάκι μόνον κόκκινο στην κεφαλή του.

Είχα περάσει να τον δω, αρχές Αυγούστου. Ανέβαινα τις σκάλες και αγκομαχούσα. Αφότου είχε πέσει κατάκοιτος, βάρυνε και για μένα ο αέρας. Ανέβαινα κατάιδρωμένος τις σκάλες και μου φάνηκε πως τον είδα να προπορεύεται. Γύρισε και μου γέλασε: πηγαίνω στη Μαρία. Έκλεισα τρομαγμένος τα μάτια. Ζούσε, κι εγώ παράδερνα με τη σκιά του; Θυμήθηκα τα νιάτα μας. Είχε κινήσει καταχείμωνο από το Μέγα Παλάτιον για το ανάκτορο των Μαγγάνων, κι εγώ είχα ορμήσει να τον συγκρατήσω. Θα καταστραφείς, του φώναζα, σκέψου τους κόπους σου, μην τα γκρεμίσεις όλα, συγκρατήσου. Ένατο χρόνο της βασιλείας του, γονατισμένος στα πόδια μου, να κλαίει με αναφιλητά. Του έδωσα έναν μπάτσο, συνήλθε και πήραμε τον δρόμο της επιστροφής. Δέκα μέρες είχαμε να μου μιλήσει, κι εκείνον τον μπάτσο ποτέ δεν τον λησμόνησε. Όποτε έβλεπα το βλέμμα του καρφωμένο απάνω μου, να με κοιτάζει με σφιγμένα χείλη, καταλάβαινα.

Ιδέαν δεν έχεις εσύ, μικρό παιδί, για το τέλος του πόνου. Βλέπει και ξαναβλέπει ο ετοιμοθάνατος τη ζωή του.

Μπήκα και γονάτισα στα πόδια του κρεβατιού, ούτε να του μιλήσω είχα κουράγιο ούτε και να σηκώσω το κεφάλι, να τον δω· πετσί και κόκαλα. Έλιωσε το κερί μου, είπε. Σε μια στιγμή που απομακρύνθηκε η αυγούστα, μου ένευσε και πλησίασα: οι ανίκανοι, οι θάνατοι και ο έρωτας μ' ανέβασαν στον θρόνο. Σε συχωρώ που μ' είχες χαστουκίσει κάποτε, συχώρα με κι εσύ. Ακούμπησα την παλάμη στο κοκαλιάρικο χέρι του. Έχε τον νου σου, συνέχισε, θα δώσω το δαχτυλίδι μου στον Ιωάννη, μίλησέ του, κι εσύ να 'χεις τον νου σου, μην τις αφήσεις. Δεν τον ρώτησα ποιες. Ήξερα.

Έπειτα από λίγες ημέρες χειροτέρεψε και δεν μου επέτρεπαν ούτε καν να πλησιάσω στα Μάγγανα. Δεν τον ξανάδα, παρά νεκρό. Τον νεκροστόλιζε η Θεοδοσία κι εγώ παράστεκα αμίλητος ακούγοντας το κλάμα του, πώς ζωντανεύουν, Θε μου, τα περασμένα, εγώ και ο Αλέξιος, μικρά παιδιά, βαμμένοι και ντυμένοι γυναικεία, επάνω σε ψωραλέα γαϊδουράκια στην εορτή των αγίων Νοταρίων Μαρκιανού και Μαρτυρίου, μπροστά πήγαινε έφιππος ο δάσκαλος, κι εμείς με πλεξάνες σκόρδα και κρεμμύδια περασμένες στον λαιμό, πονούσε η κοιλιά μας από τα σύκα και τα μήλα που είχαμε καταβροχθίσει ακολουθώντας την πομπή, όπου, τσινά απότομα ο γάιδαρος του Αλέξιου, τον ρίχνει χάμω και αρχινά αυτός τα κλάματα, ξεπέζεψα και έμεινα κοντά του, φύγαμε τρέχοντας κι αφήσαμε τους άλλους να συνεχίσουν ως το κατώφλι της εκκλησιάς που είχε χτίσει η Δαλασσηνή για να τιμήσει τους αγίους. Το ίδιο απόγευμα μας έδειρε, γιατί εμείς έπρεπε να δώσουμε το καλό παράδειγμα. Γελούσε ο καλόβολος Ιωάννης, ο προπάππος σου, αυτά είναι για την Πόλη, γυναίκα, της είχε πει, δεν είναι για μας τους επαρχιώτες, να γινόμαστε θέατρο! Καλά έκαμαν κι έφυγαν τα παιδιά.

ΓΙΑ ΝΑ ΑΝΑΣΑΙΝΕΙ έπρεπε να τον έχουν ανακαθιστό. Είχαν ματώσει τα ούλα του, η γλώσσα και ο φάρυγγας είχαν πρηστεί, κατάπινε υγρά μόνο με κουταλάκι. Ο Αλέξιος των στρατοπέδων, ο λιτοδίαιτος και ο εγκρατής, κακοθανάτιζε, λες κι είχε ζήσει βουτηγμένος στις ακολασίες που χρόνια ακούγαμε ότι παρέλυαν τους αυτοκράτορες.

Οι καμπάνες σήμαιναν πένθιμα, οι μοναχοί δέονταν στα μοναστήρια, ο Παντεχνής στα μέσα και στα έξω, ο άλλος γιατρός, ο Καλλικλής, κρυφομιλούσε με την παντογνώστρια Άννα, η Μαρία και η Θεοδώρα κλαίγαν, η Ευδοκία ετοιμάζε τα μαύρα, και δίπλα στον Αλέξιο ακοίμητη η Ειρήνη Δούκαινα. Πολλές φορές είχε θελήσει η μάνα σου να παρασταθεί στον ετοιμοθάνατο πεθερό της, μα δεν την άφηναν οι καθαρόαιμες Ρωμαίες. Βάφονταν και χτενίζονταν, στολίζονταν μες στα χρυσόπαστα και στα μεταξωτά, αγρίευε το μάτι τους να προλάβουν, τι;

Θα απορούν οι ξένοι πούθε συνάχτηκε τόσο μίσος στην οικογένειά σας. Σαν σφήκες οι θυγατέρες του να τον κλαίνε ζωντανό, και μόλις άκουσαν τον επιθανάτιο ρόγχο του τον παρατήσαν άταφο και φύγαν. Ημέρα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου· τον άλειψαν με μύρα οι γιατροί αφήνοντάς τον στο έλεος του Θεού, και τα παιδιά του έτρεχαν ν' αρπάξουν τα αμοίραστα, ωσάν να μην υπήρχε ο νόμιμος διάδοχος του θρόνου. Έλεγα και ξανάλεγα στον Ιωάννη να τις λυπηθεί, αίμα του ήταν, παρασυρμένες από την Άννα, γυναίκες άβουλες. Να σέβεσαι και τους αδελφούς σου, να τους υπολογίζεις όπως αρμόζει. Ζήσε καλύτερα από τον πατέρα σου, του έλεγα.

Τι απόλαυσε; Πάνω από τα μισά χρόνια της βασιλείας του τα πέρασε στρατοπεδευμένος. Ούτε στα δάχτυλα δεν μέτρησε τα καλοκαίρια του στις Βλαχέρνες. Γλιτώνεις τα αποπνικτικά μεσημέρια, αστειευόμουν, τα πήγαιν' έλα των αυλοκολάκων. Δεν ήθελε να ζήσει στο Μέγα Παλά-

τιον. Ανακαίνισε και μεγάλωσε το ανάκτορο των Βλαχερνών, το έκαμε φρούριο απόρθητο. Το δάσος του Φιλοπατίου, κι εσύ θα το χαρείς· σου εύχομαι να ζήσεις ακόμη πιο καλά, να κυνηγάς και να χαίρεσαι.

Να υπολογίζεις την Παναγία τη Βλαχερνιώτισσα· οι Κομνηνοί από δω ξεκινήσατε, να το θυμάσαι. Αυτή είναι η υπέρμαχος στρατηγός. Στάσου ταπεινός εμπρός της, γονυκλινής, και σήκωσε το βλέμμα να την κοιτάξεις τη θαυματουργή Θεομήτορα. Όρθια με τον Χριστό εν εγκολπίω να προσεύχεται για μας.

Είχα πει κάποτε στην καισάρισσα Άννα να ερευνήσει το ιστορικό του ναού. Με κοίταξε περιφρονητικά, λες και της μιλούσα για κάτι το οποίο αυτή και όλος ο κόσμος το γνωρίζουν πολύ καλά, και μόνον εγώ ο άξεστος το αγνώω. Δεν θα ξεχάσω ποτέ το βλέμμα της, πριν από χρόνια. Όπως μιλούσαμε την ώρα του δείπνου, καλεσμένος στο τραπέζι του Αλέξιου, συμβούλευα τον Βρυέννιο να μην παραλείψει, στην Ιστορία που τότε κοντά είχε αρχίσει να συγγράφει, το περιστατικό με τον Βασιλάκιο. Επιβλητικός και φημισμένος, αλλά εμένα μου φαινόταν αγριόκαπρος. Είχαμε στήσει το στρατόπεδό μας στην παλιά κοίτη του Βαρδάρη. Πληροφορήθηκα εγώ ότι σκόπευε να μας επιτεθεί τη νύχτα. Τότε, τι σκέφτηκε ο Αλέξιος; Επινόουσε πάντοτε επιτήδειες και απρόοπτες ενέδρες· έτσι και τότε, είχα μείνει άναυδος με το εγχείρημά του. Τη νύχτα κρυφτήκαμε αφήνοντας στις σκηνές μας πυρσούς αναμμένους. Όρμησε ο Βασιλάκιος, καθώς το είχε σχεδιάσει, με δέκα χιλιάδες στρατό στο εγκαταλειμμένο στρατόπεδο. Πού είναι ο τραυλός; ούρλιαζε στο σκοτάδι, εννοώντας περιφρονητικά τον Αλέξιο. Ο καλόγερος Ιωαννίκιος στην αρχή καμώνόταν τον ανήξερο, όπως τον είχαμε δασκαλέψει. Με τα πολλά, υποχώρησε δήθεν και του αποκάλυψε πως είχαμε χωθεί στο δάσος. Ήταν όμως

αργά. Τον περικυκλώσαμε, δόθηκε μάχη στήθος με στήθος, ο Αλέξιος πολεμούσε στην πρώτη γραμμή. Κοντά του πάντα ο φίλος μας ο Γούλης από την Καππαδοκία. Του είχε σπάσει μάλιστα το ξίφος σε τέσσερα κομμάτια επάνω στο κράνος του Βασιλάκιου. Ο Αλέξιος, μέσα στη δίνη, δεν είχε καταλάβει ακριβώς τι έγινε και τον έβριζε έξαλλος: ούτε το ξίφος σου να κρατήσεις δεν είσαι άξιος! Έπειτα από χρόνια γελούσαμε με το περιστατικό. Να τον κυνηγά ο δυστυχής ο Γούλης ανάμεσα στα πτώματα, για να του δείξει τη λαβή ματωμένη, όπως ακόμη την κρατούσε στο χέρι, και να προσπαθεί μέσα στη βουή της μάχης να του εξηγήσει ότι δεν του 'πεσε το ξίφος, αλλά έσπασε. Για να μην πολυλογώ, ο Βασιλάκιος κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη, οι Θεσσαλονικείς αναγκάστηκαν να μας τον παραδώσουν, κι εμείς τον στείλαμε στους ανθρώπους του Βοτανειάτη. Αυτοί τον τύφλωσαν κοντά στους Φιλίππους, σε μια πηγή η οποία ακόμη και σήμερα λέγεται Του Βασιλάκιου.

Έλεγα λοιπόν στον Βρυέννιο καταλεπτώς πώς έγιναν τότε, άκουγε ο Αλέξιος αναπολώντας τα νιάτα μας, και μ' είχε διακόψει, θυμάμαι, η Άννα, κοιτάζοντάς με φαρμακερά: δεν θα παραλείψει ούτε κι εσένα, μεγάλε στρατηγέ, πες μας για τα δικά σου, να τα μνημονεύσει ο καίσαρας, να μην το παραλείψετε, κύριέ μου, γύρισε και του είπε. Ο Βρυέννιος με άκουγε σοβαρός, πάντα με υπολόγιζε, ευγενικός και καταδεχτικός, μειλίχιος άνθρωπος. Αυτή τον έκαμε συνωμότη. Δεν με συμπάθησε ποτέ της, διότι έβλεπε πως είμαι ορκισμένος στο πλευρό του πατέρα σου.

Η τοποθεσία ανάμεσα στον έκτο λόφο και στον Κεράτιο θα συνδεθεί πολύ μ' εσάς τους Κομνηνούς. Κανείς δεν ξέρει ακριβώς πώς και γιατί ετούτο το βορειοδυτικό μέρος της Επτάλοφης ονομάστηκε Βλαχέρναι. Από τα βλάχνα που φύτρωναν εν αφθονία εκεί, κόπηκαν, λέει, τα

βλάχνα και χτίστηκε ο τόπος. Άλλος λέει ότι την ονόμασαν λακέρνα και βλαχέρνα, γιατί η τοποθεσία ήταν μια γούβα με πολλά νερά, άλλος διότι λακέρνα ρωμαϊστί είναι η παλαμίδα, και σ' εκείνο το σημείο του Κεράτιου πιάνονταν πολλές παλαμίδες. Κάποιος, επίσης, ισχυρίζεται ότι η ονομασία οφείλεται σ' ένα Σκύθη στρατηγό, τον Λακέρνο.

Όπως και να 'χει, μια αυτοκράτειρα, η Πουλχερία, έχτισε εδώ τον ναό της Θεοτόκου. Αργότερα, ο Δίκουρος Αναστάσιος, ξέρεις γιατί τον είπαν έτσι; είχε ένα μάτι γαλανό και ένα μαύρο, θεμέλιωσε πρώτος το ανάκτορο. Μου τα 'πε όλα και μου τα εξήγησε ο Μαγγάνης, χρόνια στην υπηρεσία του παππού σου, γέρος κι αυτός σήμερα, αποσυρμένος κοντά στην Πύλη του Ρωμανού, σ' ένα παλάτι. Είχα περάσει πριν από καιρό να τον δω και είχα σαστίσει με τις πολυτέλειές του.

Κι εσύ μην παραλείπεις την τρίτη Παρασκευή των νηστειών να κατεβαίνεις στα υπόγεια του ναού και να λούζεσαι στο Άγιο Λούμα, να αγιάζεσαι κι εσύ, παιδί μου, και να φιλείς ευλαβικά το χρυσάργυρο κουβούκλιο με την εσθήτα και την τιμία ζώνη της Παναγίας. Την είχαν φέρει οι λαμπροί πρόγονοί σου από τα Ιεροσόλυμα, όπως έφεραν και την αχειροποίητη εικόνα του Σωτήρος, το Άγιον Μανδήλιον, από την Έδεσσα. Λένε, μάλιστα, ότι ο Λέων ο Σοφός γιάτρεψε την ερωμένη του τη Ζωή, ακουμπώντας τη ζώνη της Θεοτόκου στην κοιλιά της.

Σε εξορκίζω, τίμησε την Ορθοδοξία, τη Θεοτόκο τίμα. Εσύ να ελευθερώσεις τους Αγίους Τόπους, εσύ να υποτάξεις τους Φράγκους που μολύνουν τα άγια χώματα, να ξαναπάρεις την Αντιόχεια, να καθαρίσεις όλη τη Μικρασία. Εσύ να γίνεις ο στρατηλάτης που θα αναστήσει τα αρχαία μεγαλεία.

Συχώρα με, αν σε βαραίνω. Δεν είναι μόνον η λογική

ούτε η πίστη μας στον Πανάγαθο, είναι και η τρεμούλα για όσα ακούσαμε μικροί γύρω από τη φωτιά, πατήματα στ' αλώνια με πανσέληνο, οι θυμωμένοι άγιοι, τα πέταλα του αλόγου μες στη νύχτα, ο αέρας που σφυρίζει. Μέτρησε τις τρύπες του κόσκινου και θα σου ανοίξω! ψιθυρίζω άθελά μου. Της φαντασίας σου γεννήματα, έλεγε στη μητέρα ο πατέρας, της ολιγοπιστίας σου αερικά. Θαμπόφεγγε το καντήλι στα εικονίσματα και μ' έπαιρνε ο ύπνος. Μα ήμουν τότε ένα κατάκοπο από τα τρεχάματα παιδί, που έγερνε να αποκοιμηθεί κάτω απ' τον ίσκιο των γονιών του. Σήμερα γέρος και ανήμπορος, και σαν ν' ακούω την ανάσα του καταχανά πίσω από την εξώθυρα, στην πλακόστρωτη αυλή. Είναι τα κύματα που χτυπούν στα βράχια, η φλόγα του λύχνου που τρεμοπαίζει· το ασήκωτο βάρος της ψυχής μου. Χάνω το σήμερα και σε φαντάζομαι Ηράκλειο, ενώ το ξέρω ότι περάσαν ανεπιστρεπτί εκείνα τα χρόνια. Αιώνες τώρα ο αγώνας μας είναι άλλος.